

Türk Modernleşmesi: Reformdan Devrime (Niyazi Berkes)

Turkish Modernization: From Reform to Revolution (Niyazi Berkes)

İsmail Hira*

Öz

III. Selim döneminden başlayarak Tanzimat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemine kadar yaşanan modernleşme/batılılaşma sürecinde, Osmanlı devleti Batı karşısındaki durumunu tahkim etmeye yönelik bir takım düzenlemelere gitmiştir. Söz konusu düzenlemeler çoğu zaman dış manipülasyonların bazen de iç dinamiklere bağlı taleplerin etkisiyle gündeme gelmiştir. Yapılan bu düzenlemelerin başarı veya başarısızlıkları, Osmanlı-Türk toplum yapısına uygunluğu veya uygunsuzluğuna bağlı olarak tartışılmıştır. Bu çerçevede ortaya çıkan fikir akımlarının tartışma ve önerileri, özellikle Batı uygarlığı karşısında nasıl bir pozisyon alınması üzerinde odaklanmıştır. Bu çalışmada, Türk modernleşme sürecinde ortaya çıkan değişim planındaki pratik uygulamaların yönü ve yeterliliği konusunu tarihi, ekonomik ve sosyolojik boyutlarıyla tartışan ve kendi yaklaşımlarını teorik olarak ortaya koyan Niyazi Berkes'in sosyolojik analizleri üzerinde durulacaktır. Berkes temel yaklaşımını, Cumhuriyet dönemine kadar ortaya konmuş çözüm önerilerinin palatyatif olduklarını, dolayısıyla geleneksel düzene (*nizam, nizam-ı alem*) eklemelererek şekillendiği argümanı üzerinden belirlemiştir. Berkes bu yaklaşıma bağlı olarak Cumhuriyet döneminde gündeme gelen devrimci yöntem ve buna bağlı değişim programıyla gerçekçi çözümün ortaya konmuş olmasına rağmen, daha sonra devrimden sapmaları gündeme gelmesiyle Kemalist devrimin amaçlarından uzaklaştığını iddia etmektedir. Ona göre, geleneksel düşünce ve değerler (*gericilik*) toplumun gelişmesine engel olmaktadır ve bu durumdan kurtulmanın tek yolu devrimci (Kemalist) uygulamalardır.

Anahtar Kavramlar: *Modernleşme, düzen, reform, devrim*

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü
Bu makale iThenticate sistemi tarafından taranmıştır.

Makale Gönderim Tarihi: 2 Nisan 2018

Abstract

Starting from the period of Selim III, in the process of Reform, Constitutional period and republican period, Ottoman state conducted a number of regulations to fortify itself against the West. . The aforementioned regulations were brought to the agenda under the influences of mostly external manipulations and the demands coming from internal Dynamics. Success and failures of those regulations were discussed according to suitability or misfit of them to the Ottoman Turkish social structure. Discussions and suggestions of Streams of thought put forward within this framework focused on what kind of position especially against western civilization. Niyazi Berkes' sociological analysis which looks at the issues of direction and competency of practices emerged in Turkish modernisation process in terms of historical, economic and sociological dimensions will be elaborated. Berkes put forward his argument around the claim that solution offers which had been conducted up to the Republican period were palliative and thus shaped by articulating the traditional order. Berkes pointed out that although realist solutions were executed through revolutionary method and change programme in the republican period, Kemalist revolution moved away from its ideals because of the deviations which came to the agenda after the revolution. According to him, traditional thought and values hinder societal development and the only way to overcome this is revolutionary (Kemalist) practices.

Keywords: Modernisation, order, reform, revolution

Giriş

Bir sosyolog olarak Berkes, doğal olarak toplumu, toplumsal olayları ve özellikle de Türkiye'nin son iki yüzyıllık değişim sürecini anlamaya ve yorumlamaya çalışmıştır. Berkes'in Türk toplumuna yönelik yorumları dikkate alındığında felsefe, tarih, iktisat ve sosyoloji gibi geniş bir disiplin alanını içermiş olduğu fark edilir. Bu durumda Berkes'in çok yönlü bir bilgi birikimine sahip olduğunu söyleyebiliriz. *Türkiye 'de Çağdaşlaşma, Türk Düşününde Batı Sorunu* ve *İktisat Tarihi*, Osmanlı toplum yapısına ve söz konusu son iki yüzyıllık Türk modernleşmesi sürecine yönelik kendine özgü analizlerini içeren eserlerinin en önemlileridir.

Berkes, bir yandan incelediği dönemlerin her birinin analizini yaparken diğer yandan dönemler arasında karşılaştırmalara da yer vermektedir. Fakat sonuç itibarıyla analizlerini iki temel kategoride ele alıp yorumladığını görüyoruz: Cumhuriyet öncesi dönemler ve Cumhuriyet dönemi. Her iki kategoriye tekabül eden bir takım değişimler yaşanmış olsa da, bu dönemlerin birbirinden ayrıldığı niteliksel hususiyetler vardır. İlkinde daha çok *revizyonist* değişim modelleri üzerinden gerçekleştirilmeye çalışılan bir takım değişim örnekleri söz konusu iken, ikincisinde ise *devrimci* bir model üzerinden toplumsal yapının yeni bir kültür politikası üzerinden yeniden inşa edilmesi söz konusu olduğu sonucuna varmıştır. Dolayısıyla Berkes, ancak Cumhuriyet devrimleriyle uzun yıllardan beri süregelen toplumsal sorunların nihai bir çözüme kavuşma imkânı bulduğuna iddia etmektedir.

Berkes'e göre, Türk toplumunu geçmişin geri koşullarından kurtarıp gelecekte demokratik bir toplum oluşturma çabaları olarak görülen *Türkçülük*, *İslamcılık* ve *Osmanlıcılık* gibi fikir akımları ve önerdikleri değişim ve çözüm yolları Türk toplum realitesiyle bağdaşmıyordu (Berkes, 1975b: 71). Bu doğrultuda yapılmaya çalışılan reform çabalarının başarısız olduklarını savunan Berkes, bunun nedeni toplumun yapısal özelliklerini ve kavrayamamalarına dayandırmaktadır.

Berkes, tarihsel süreci dikkate alarak söz konusu devrimin niteliğinin anlaşılabilmesi noktasında geniş analizler yapmaya çalışır.

Bu süreçte ne tür engellerin bulunduğunu, bu engellere yönelik geçmişte ne türden çözüm önerilerinde bulunulduğu ve buna rağmen neden gerçekçi bir çözüme ulaşamadığının anlaşılmasının önemli olduğuna inanır (Berkes, 1975b: 7). Çünkü Atatürk devrimlerinin anlaşılabilmesi böyle bir değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır. Berkes, “Atatürk’ün toplumsal devrimler yoluyla çağdaşlaşmanın önkoşullarını, Türkiye’yi Doğu türü toplumlar yörüngesinden Batı türü toplumlar yörüngesine kaydırmakla yarattığını savunmuştur. Doğu türü toplumlarda toplumsal devrimler yolunun ancak böylelikle açıklanabileceğinin altını çizmiştir” (Kayalı, 2011:133).

Böylece Türk Toplumunun siyasi erki, geleneksel İslam düşüncesinden koparak, modernleşme sürecinin mümkün tek yolu olarak düşünülen bu yörünge değişimiyle yerini Batı dünyasında almayı tercih etmiş olmaktadır. Berkes’e göre, Cumhuriyet devrimlerini yürüten siyasi aklın tercihlerini dayandırdığı temel hareket noktalarından biri *laikleşme* diğeri de *Batı uygarlığına* dönme düşüncesidir (Berkes, 1985: 123). Dolayısıyla Berkes’i diğer birçok sosyologdan ayıran özellik onun bu yaklaşımına dayanmaktadır. Yani modernleşme gelenekselleştirilmiş değerlerden uzaklaşılabilirdiği oranda gerçekleşebilecek bir süreçtir. Cumhuriyet döneminde orta konmuş olan kültürel devrimler de bu temel önermeye dayanmaktadır. Bu gerekçeye bağlı olarak da Berkes, Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen Kemalist devrimleri önceki dönemlerden farklı olduğunu savunmaktadır.

Berkes, Alexander Helpland adındaki Rus asıllı bir sosyalistin Türk aydınlarına yönelik uyarılarına dikkat çekmektedir: “Siz aydınlar halktan uzaklaşmışsınız. Siz milletinizi, ya da kendi hayalinizde kahramanlık heyulası şekline sokarak göklere çıkarıyorsunuz, ya da cehalet ve muhafazacılığın otürü onu yerlere çalyorsunuz. Fakat siz milletinizin kanının son damlasını akıtmakta olduğunuzu hala görmüyorsunuz, başkentinizin kapıları önünde gürlmekte olan top sesleri (Balkan Harbini kastediyor) kalplerinizi sarsmıyorsa, siz avcuları tarafından kuşatılmış bir av hayvanı gibi bir köşeye sıkıştırıldığınızı hala anlamıyorsanız size daha daha söyleyebilirim” (Berkes, 1975b: 70-71). Berkes, aktarmış olduğu bu değerlendirmeden de anlaşılacağı gibi, Batı ile ilişkilerde belli

bir duyarlılığa sahiptir. Modernleşme bağlamında nasıl bir yol izlenmesi gerektiğine yönünde kendine özgü bir yaklaşım ortaya koymaya çalışmaktadır.

Berkes, Batılılaşma sürecinde yetişen aydınların kendi düşünce geleneğinden koparak laik bir düşünce yapısına sahip olmaları dolayısıyla tarihlerine yabancılaştıklarına işaret eder. Diğer taraftan kendi geleceğine devletin geleceğine bağlamışlardır. Bu aydınların reform adına yaptıkları pek çok şeyin, Avrupa devletlerinin baskılarının bir sonucu olarak oluştuğunu iddia etmektedir. Dolayısıyla bu tür reformların toplumu modernleştirmekten ziyade memleketi Batının bir uydusu haline gelmesine neden olmuştur (Kaçmazoğlu, 2012: 68). Bu bağlamda modernleşme çerçevesinde atılacak adımların, Batının çıkarına hizmet etmeyecek bir yol izlenmesi kanaatindedir. Fakat bu doğrultuda yaptığı açıklamalar, değerlendirmeler dikkate alındığında da bazı paradokslarla karşılaşmaktayız. Örneğin, Türk toplumunun sahip olduğu değerleri, yani Osmanlı tecrübesinin ortaya koymuş olduğu düşünsel ve kurumsal müktesebatı geleneksel ya da gerici unsurlar olarak görmekte, modernleşmenin önünde bir engel olarak yorumlamaktadır.

Türk toplumunun modern uygarlığa geçebilmesini *gerici* güçlerin etkisinin kırılmasına bağlayan Berkes, bunun için üç nokta belirlemektedir. Birincisi, Türk toplumunun yeniden biçimlenişinin 20.yy'da sürdürülebilmesi için *gerici güçlerin engellerini* ortadan kaldırmak. İkincisi, Bu gerici engellerden kurtulduktan sonra *değişimin hızlandırılması* ve bunun için de dünyanın politik çıkarlarının dışında kalmak. Son olarak da, Türk halkının yoksulluktan kurtarılabilmesi için *toplumsal reformları* uygulamak (Berkes, 1975b: 83). Berkes, söz konusu bu reformların, Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen devrimlerle hayata geçirilmeye çalışıldığını fakat kısa bir süre sonra da, bazı yöneticilerin devrimlerden sapması dolayısıyla yeni bir sürece girildiğini bir tespit olarak ortaya koyar.

Berkes'in Tarihsel/Toplumsal Konulara Yaklaşımı

Berkes, Osmanlı toplumuna yönelik sosyolojik değerlendirmele-

rini yaparken, bazı varsayımlardan hareket ettiğini söyler. Öncelikle, daha önce benzer değerlendirmeleri yapan bazı tarihçi ve sosyal bilimcilerin, ideal bir Osmanlı tablosu çizerek tüm Osmanlı tarihini kapsayacak şekilde değerlendirmeler yaptıklarını oysa örneğin, 14. yy'dan 19. yy'a kadar geçen süre içinde toplumsal yapıda önemli değişimlerin yaşandığını göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bu noktada şu iki varsayımın önemine işaret ederek sosyolojik analizlerini yapmaya çalışmıştır. a) Toplumlar, ne kadar önlem alınmaya çalışılsa da, sabit değil değişmektedirler. Bir *toplumsal düzen uzun süreli olarak aynı şekilde kalmaz*. b) Hiçbir kural mutlak değildir; *her kural kendi içinde diyalektik bir unsur taşımaktadır* (Berkes,1976: 142-43). Dolayısıyla Osmanlı devlet ve toplum düzeni, ne kadar idealleştirilmiş kurallar üzerine kurulmuş olduğu iddia edilse de, kendisini dönüştürecek çelişkileri kendi yapısında taşımaktadır (Berkes,1976: 144).

Batı uygarlığında temsil edilen modern toplum düzenine geçişi *tarihsel bir zorunluluk* olarak niteleyen Berkes'e göre, bu zorunluluğun farkına ancak XIX. yy'ın ilk çeyreğinde varılabilmektedir. Daha önceki dönemlerde yapılmaya çalışılan düzenlemeler, daha çok savaşlardaki yenilgileri önlemeye yönelik olarak düşünülmüştü. Dolayısıyla Batı uygarlığının meydan okumalarına karşı askeri önlemlerle cevap vermeye çalışılıyordu. Oysa Berkes bu yenilgilerin bir sonuç olup, sorunun daha derinde yattığına yani konunun *zihniyetle* ilgili olduğuna işaret etmekteydi. Osmanlı imparatorluğu bu haliyle bir *ortaçağ uygarlığı*¹ temsil ediyordu. Bu durumda yapılması gereken şey, askeri önlemlerle sınırlı olmayıp çöküşün temel nedeni olan *ekonomik zihniyetin* dönüşmesiydi (Berkes, 1975b: 20-21). Bu çerçevede, Batı uygarlığı göz önünde bulundurulacak reformlar, ancak toplumun *yapısal değişimiyle* başarıya ulaşabilir (Berkes, 1975b: 22).

1 "Ortaçağ anlayışında devlet yönetimi, toplum sınıflarını oldukları yerde tutacak, toplum yapısının değişmesini önleyecek tedbirler almak demektir. Bu anlayışta toplumun değişmesi *bozulma*, anarşi sayılır. Eski Osmanlı yazarları değişime ihtilal derler, bundan kaçınılması için devlet adamlarına nasihat verirlerdi" (Berkes, 1975b: 22).

Modernitenin muhayyilesinde bilgi pozitivismle eş anlamlı olarak temellendirilmiştir. Osmanlı'dan Cumhuriyetin kurulması sürecine kadar yaşanan değişimler, modernitenin tahayyülünün bir ürünü olan sosyal evrimin yasalarına göre açıklanmaya çalışılmaktadır. Dolayısıyla bilgi tarihsel evrim sürecinde oluşan, nesnel ve seküler bir karakter taşımaktadır.

Bu bağlamda sosyolojinin işlevi, toplumsal dünyanın yasalarını keşfederek, söz konusu yasaların rehberliğinde toplumu yeniden inşa etmesidir. Böylece *sosyoloji, modern toplum paradigmasının bilgisini geliştiren ve bu bilgiyi tarihsel koşulların entelektüel ve politik arayışları için sistemleştiren bir bilim olarak görülmektedir* (Yıldırım, 2012:123). Berkes de Osmanlı toplum yasasına yönelik analizlerinde ve sonrasında kurulan Cumhuriyet dönemine evrilişine ait yorumlarında, yukarıda çizilen modern bilgi paradigmasına bağlı kalmıştır.

Felesefe ve bilimin ne olduğu ve neye göre tanımlanması ilişkin soruya, yine bir felsefe ve bilim anlayışından hareketle cevap verilmektedir. Bu açıdan Berkes'in, bağlı olduğu bilim geleneği dikkate alındığında, aydınlanmacı bilim anlayışının bir uzantısı veya yansıması olan modern, Avrupa-merkezci bilim geleneğinden beslendiği yani pozitivist bilim felsefesinin temel önermelerine bağlı olarak çözümlemelerini yapmaya çalıştığı görülmektedir. Berkes, toplumu ancak aydınlanmacıların önermelerine bağlı olarak gelişen bilim yoluyla anlaşılabilirliğini tezine bağlıdır (Doğan, 1999: 305). Fakat burada göz önünde bulundurulması gereken husus, bilim felsefesine yönelik tek bir paradigmanın olmadığı, farklı paradigmalara bağlı olarak oluşabilen bilim anlayışları olduğu günümüzde daha da yaygın mir kanaat olarak bilinmektedir. Bu konuda *Kuhn'un* tartışmaları hatırlanabilir.

Dolayısıyla tarih, toplum ve kültüre ilişkin sosyal bilim yöntemlerinin çeşitlendiği ve farklı paradigmalara göre farklı yorum biçimlerinin yapılabileceği, her paradigmanın, tarihi yeniden inşa edebileceğine ilişkin bilgiler yaygınlaşmaktadır. Dolayısıyla Berkes'in topluma ve tarihe yönelik analizlerinde pozitivist, ilerlemeci, evrimci paradigmanın etkili olduğunu söyleyebiliriz.

Osmanlı/Doğu Despotizmi

Berkes'e göre, Devlet'in toplumdaki ayrı bir varlığı söz konusuydu. Toplum ise *reaya* olarak niteleniyordu. Devlet toplumdaki ayrı bir sistemik bütünlüğü temsil ederken; toplum yapısı *reâyâ* ve *berâyâ* olarak tanımlanan bir sosyal gerçekliği yansıtıyordu. Bu tanıma göre, *reâyâ* köylüleri *berâyâ* ise kentli halkı ifade etmekteydi. Berkes, *Devlet-reâyâ* ilişkisinin *çoban-sürü* ilişkisi üzerinden yorumlandığına işaret etmekte ve *siyasetnamelerin* içerdiği bilgilerin temelde bu sürüyü gütmenin usullerine işaret ettiğini dile getirmektedir (Berkes,1976: 58).

Berkes, Osmanlı devlet sisteminde her ne kadar bir *devlet adaleti* söz konusu ise de, bunun toplumu oluşturan unsurların (sınıfların) imtiyazsız birlikteliğini tesis etmeye matuf bir amacı gerçekleştirmekten ziyade, her bir toplumsal tabakayı bulunduğu statüde tutmaya yönelik olduğunu iddia etmektedir. Dolayısıyla adaletin yerine getirmeye çalıştığı işlev, bu statik yapıyı korumak olmuştur. Böylece Devlet, koyun sürüsü olarak nitelendirilen toplumun statik niteliğini koruyarak istikrarını sürdürmeye çalışıyordu. Dolayısıyla *değişim* bu sistemde istenmeyen bir şeydi. *Düzen/nizam* esas temel amaçtı, *değişim* ise *fesad/bozulmayı* ifade ediyordu (Berkes,1976: 60). Berkes, Osmanlı toplumunu oluşturan *tabakaların* (köylü, esnaf, tüccar vs) arasında *sınıf* olarak değerlendirilmesi gerektiğine, fakat devlet sisteminin bu unsurları sınıf olarak anlamak istemediğine işaret ederek; farklı çıkarlara sahip sınıflı bir yapı arasında gerçekleşecek rekabet ve çatışmanın yol açacağı karışıklığın (*fesad*), söz konusu düzenin (*nizam*) bozulmasına neden olacağını göstermektedir (Berkes, 1976: 56-57).

Türk İktisat Tarihi adlı eserinde Osmanlı devlet ve toplum sistemini çeşitli yönleriyle inceleyen Berkes, Osmanlı Devletini *despotik*²

2 Berkes, Despotizm kavramının Grekçeden geldiğine işaret ederek, 'köle sahibi aile reisi' anlamına geldiğini söyler. Aristo, Doğu devletlerini köle sahibi Grek aile reislerine benzeterek onlar için 'despot' sözcüğünü kullanmıştı. Daha sonra Montesquieu ve Marx tarafında da kullanılan bu kavramı Berkes, 'ceberutluk', 'istibdat' 'tiranlık' kavramlarından ayrı tutulması gerektiğini savunur. Berkes despotizmi, Osmanlı Devleti için kullanıldığında köle sahibi olarak değil, *kulluğa* dayalı bir sistem olarak açıklar (Berkes, 1976: 132-135).

bir siyasal yapıya sahip olduğunu iddia etmektedir. Bu iddianın gerekçelerini; köylü sınıfının (ve toplumu oluşturan diğer sınıfların) özgür olmamasına, çünkü özgürlüğün ancak kapitalist ekonomilerde mümkün olmasına (1976: 69), esnafın görece örgütlü oluşu tekelci devleti ürkütmesine (1976: 77), dolayısıyla devlet pençesinin esnaf üzerinde olmasına ve devlet tekelciliğinin her alana yayılmasına (1976: 78) dayandırmaktadır. Aynı şekilde despot hükümdarın, ticarete kolay ve hızlı bir şekilde servet yapma potansiyelleri nedeniyle de zanaat esnafını da tehlikeli olarak gördüğünü, dolayısıyla tüccar sınıfın reayadan sayıldığına dikkat çekmektedir (1976: 79). Yine Berkes'e göre, halkın padişahlarda kutsal yetkilere sahip olduğu düşüncesi ve padişahın iradesinin her şeyin üzerinde sayılması³, despotik siyasetin özünü teşkil etmektedir (1976: 86).

Osmanlı devlet sisteminin *kulluk* sistemine dayanması nedeniyle devlet-toplum ayrışması söz konusudur. Devlet toplumdan kopuk bir yapıyı temsil ediyordu. Toplumunu oluşturan unsurların devlet karşısında hakları ve iradesi söz konusu değildi. Devletin hizmetinde olan *kullar* ise, savaşlardan elde edilen esirlerden, kölelerden ve Balkanlarda fethedilen bölgelerden elde edilen devşirmelerden⁴ sağlanıyordu. Devlet sisteminin bu özelliği Asya ve İslam despotik devletlerinin ortak yönü olarak belirtilmiştir (Berkes, 1976: 90). Berkes'e göre, Osmanlı Devletinin *despotik* bir nite-

3 Berkes, Osmanlı padişahlarının sahip oldukları siyasal-yönetmel pozisyonunun mutlak bir gücüne dönük boyutuna eserlerinde yer yer işaret etmektedir. Fakat padişahların mutlak gücüne yönelik verdiği bazı örneklerde aslında padişahların gücünü bazı diğer güçlerle tahkim etmesi halinde otoriter bir tutuma dönüşebildikleri görülmektedir. Örneğin, IV. Muratla ilgili verdiği bir örnekte, "IV. Murat kullara dayanarak ulemayı, ulemaya dayanak kulları, bunlara dayanarak halkı ezmeye kalkan kanlı bir terör rejimi kurdu" (Berkes, 1976: 139) kaydını düşmektedir. Bu açıklamadan padişahın mutlak bir güce sahip olmadığı da çıkartılabilir.

4 Berkes, devşirilen çocukların zorla müslümanlaştırıldığı yönündeki Batılı iddiaların samimi olmadıklarını, bu halkların Bizans devletinin ve kilisesinin sömürücülüğü karşısında Türklere karşı gelmediklerini, Roma kilisesine düşman olan Begomiller olduğunu yazmaktadır (1976: 92).

lik taşımasının önemli göstergelerinden biri de, hükümdarın *keyfi*⁵ bir tutuma, idareye sahip olmasıdır (Berkes, 1976: 128).

Berkes, Osmanlıyı *despotik bir sistem* olarak değerlendirme yönündeki Batılı sosyal bilimcilerin kavramsallaştırmalarını kullanmasının yanı sıra, onu aynı zamanda *emperyalist* olarak da nitelendirmektedir. Bu iddiasını da İran ve Mısır seferlerine dayandırmaktadır. Osmanlı tarihçilerinin Osmanlı-İran arasındaki mücadelenin nedeni olarak gösterdikleri gibi *Şii-Sünni* kavgası olmayıp (Berkes, 1975a: 29) Mısır seferini yapmadaki esas amaçta görüldüğü gibi *altın ve Kızaldeniz ticaret yolunu* kontrol altına almak (Berkes, 1975a: 30) gibi tamamen ekonomik amaçlara yönelikti. Aynı şekilde Berkes, Sultan Selim'i Hindistan'a yönelten temel motivasyonun da, altın rezervlerinin zengin bin potansiyelinin olmasına dayandırmaktadır (Berkes, 1975a: 52).

Osmanlı Devlet Sisteminin İç Çelişkileri

Berkes, devlet/toplum sistemlerinin teorik çerçevesini *diyalektik* düşünceye göre analiz etmeye çalışmıştır. Bu teoriye göre, her sistem kendi içinde daima kendisine karşı zıt eğilimleri barındırmaktadır. Devlet/ler güçlü zamanlarında kendilerine zıt olan eğilimleri kontrol altında tutabilmekte fakat zayıf düştüklerinde, söz konusu bu karşı unsurlar sistemi tehdit edecek boyutlara ulaşarak yeni bir sistemin oluşmasına neden olabilmektedirler. Tarih de bu diyalektik yasaya göre işlemektedir.

Osmanlı sosyo-ekonomik düzenin zamanla bozulmasıyla veya ekonomik bunalım dönemlerinde toplum katmanında giderek kendini hissettiren Âyanlar, “devlete karşı halkı, halka karşı dev-

5 “Bu sistemde ‘keyfi’ dediğimiz yanın teknik hukuki bir terimi vardır ki o da ‘irade’dir. Halk iradesine oturtulmamış rejimlerde bir hukukun düzenlediği yan, bir de hükümdarın iradesine bırakılmış yan bulunur. Hangi rejimde olursa olsun, hukukun düzenlediği yana, devletin veya onu elinde tutanların karışması keyfilik, hatta ceberutluk olur. Sözümlü ettiğimiz rejimlerde hükümdarın iradesine bırakılmış yan ne kadar geniş olursa orda keyfilik ihtimalleri o kadar fazlalaşır (1976: 129).” Berkes, keyfiliğe ilişkin yorumlarını bazen yumuşatarak, padişah iradesiyle konan kanunların tümüyle ve her zaman keyfi bir nitelik taşımadığını, fakat padişah iradesini şeriat kuralları ve devletin maslahatları tarafından sınırlanmış olduğuna işaret eder (1976: 136).

leti temsil eder duruma geldiler” (Berkes, 1975a: 291). Bu tabaka, giderek valilik ve sadrazamlık makamı tarafından da tanınmaya başlandı. II. Selim, IV. Mustafa zamanında ve II. Mahmut’un ilk dönemlerinde Âyanların toplum içindeki gücü artarak yarı bağımsız bir hale gelmeye başladı. Osmanlı Devletinde aristokrasi olmadığı için söz konusu tabaka, sahip oldukları gücü iltizam tekelinden edinmiş oldukları servetten sağlıyorlardı (Berkes, 1975a: 291). 18. yy sonlarına doğru devlet, giderek Âyanlara dayanmaya başlamıştır. Oysa bu durum, Osmanlı devlet geleneğinde görülmeyen bir husustur (Berkes, 1975a: 292). Berkes’e göre, ortaya çıkan bu tabloyu, sadece düzenin bozulmasıyla açıklamak yanlışır. Bu aslında doğu toplumlarının iç çelişkilerinin doğal bir sonucu olarak değerlendirilmesi gereken bir durumdur (Berkes, 1975a: 295). Dolayısıyla, Osmanlı düzenin kendi içindeki çelişkilerine bakmayarak, XVII. yüzyılda Avrupa’da başlayan devrimsel değişimlere yol açan faktörlerin Osmanlı’nın gelişmesini önlediği yönünde açıklayamayız. Burada dikkate alınması gereken nokta sistemik bir sorun olup, sistem içindeki sömürünün, soygunculuğun, kanunsuzluğun hakim olduğu *bozuk-düzenin* bir sonucudur (Berkes, 1976: 140-141).

Sistemik bozuklukların neden devrime yol açmadığı sorusunu şu şekilde cevaplamamaktadır: Osmanlı toplum yapısındaki farklı çıkar grupları bozuk düzenin yıkılmasını değil devam etmesini istiyorlardı. Çünkü bu gruplar *gelenekçi* ve *gerici* bir tutuma sahiptiler. Dolayısıyla ne Osmanlı devlet adamlarının ıslahatçı tutumu ilerici olmuş ne de derebeylerinin (ulema da dahil olmak üzere) tutumu ilerici olmuştur. Bu nenenle de devrim geleneği oluşmamıştır⁶ (1976: 147). Çünkü devlet değişmez bir *düzen* üzerine kurulmuş olup, temel hedefi de söz konusu bu düzeni sürdürmektir (Berkes, 1976: 149; Berkes, 1975b: 91).

6 Berkes, İbn-i Haldun’un devlet felsefesi açısından yaptığı teorik katkıları takdir etmesine karşın, devletlerin zamanla yaşlanıp çökeceklerine ilişkin tezinin sadece doğu toplumları için geçerli olabileceğini, başka devlet sistemlerinin tarihsel süreçlerini ve değişimlerini değerlendirme açısından işlevsel olmadığını iddia etmektedir (Berkes, 1976: 148).

Berkes, Osmanlı sosyo-ekonomik ve politik yapısını *gelenekçilik* ve *gericilik* kavramları üzerinden analiz etmektedir. O'na göre Osmanlı Toplum Sistemi'nin, yapısı itibariyle toplumu evrimsel veya devrimsel düzeyde ileriye taşıması pek mümkün değildir. Çünkü hem sistemin kendisi hem de ona karşı olan unsurların (örneğin, celali isyanları, yeniçeri isyanları, esnaf hareketleri, nizam-i cedid reformu, sened-i ittifak) toplumsal sistemi sosyo-politik ve ekonomik bir dönüşüme uğratma rasyonalitesi yoktur. Çünkü değişim veya dönüşüm *bozuluş* olarak algılanmaktadır. Bu bağlamda, *Nizam-ı cedit*, nizam kurmaya; *Tanzimat* tanzim etmeye, düzene sokmaya yönelik çabalarındır⁷. Dolayısıyla atılan adımlar değişimi sağlamaya yönelik değil, eski düzenin yeniden kuvvet bulmasına yönelik olmuştur. Berkes bu durumu bir zihniyet sorunu olarak yorumlamış ve *gericilikle* kavramsallaştırmıştır. O'na göre bu düşünce tarzı 19. yy sonlarına kadar sürmüştür (Berkes, 1975a: 301).

Modernleşme Çabalarına Yönelik Engeller

Berkes, Türkiye'de gerçekleştirilmeye çalışılan reformları, *gericilik*, *emperyalizm* ve *yoksulluk* gibi başlıklar altında ele almakta ve söz konusu reformların bu sorunların giderilmeye çalışıldığı bir süreç izlediğine işaret etmektedir (Berkes, 1975b: 38). Toplumsal değişmeye karşısında gerici akımlar sürekli direnç göstermiş ve toplumsal sorunların eski kurallara dönerek çözülebileceğini savunmuşlardır. Batılılaşma bağlamında gerçekleştirilmeye çalışılan reformların başarısızlığı ise, bu akımların iddialarını güçlendirmiştir (Berkes, 1975b: 25). Berkes gericiliği, toplumsal değişimlere karşı gelme tavrı olarak açıklamakta ve bu tür tutum ve davranışların her toplumda görülebileceğini, bunun nedeni olarak da sadece eski düzenle çıkarlarının örtüşmesinden değil bazen alışkanlıklardan da kaynaklanabileceğini göstermeye çalışmaktadır. Diğer taraftan gericilik kavramını, sahip oldukları görüş ve düşüncelerin yaşadığı zamana uymadığının farkında olmayan kişi veya gruplar için de kullanmaktadır. Bu durumu *yobazlık* ola-

7 Örneğin daha sonraları (Meşrutiyet Dönemi) bu gibi kavramların yerine terakki kavramı kullanılmaya başlanacaktır. Böylece *Terakki* kavramı klasik toplum algısının değiştiğini sembolize etmektedir (Berkes, 1993: 144).

rak da nitelemektedir ki, bu türün daha tehlikeli olduğuna işaret etmektedir. Berkes yobazlığı, dini temsil eden gruplar için kullandığı gibi, bu gelenekten gelmeyen, Avrupa'da eğitim görmüş aydın kesimlerini de kapsayacak şekilde genişletmektedir. Bu durumda yobazlığa varan gericiliği, toplumsal değişimin önündeki en önemli engel olarak görmektedir. Berkes'in sözünü ettiği bu karakter kendisini, *çıkarlarının peşinde koşan ve kendi çıkarlarını toplumun çıkarlarına tercih eden* bir tutumla göstermektedir. Örneğin *toprak ağaları, derebeyleri* gibi çevreler Tanzimat'a kadar yapılmak istenen reformlara engel olmak istemişlerdir. Hatta daha sonra Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerindeki reform çalışmalarının başarısızlığa uğraması yine aynı nedenden kaynaklanmıştır (Berkes, 1975b: 27).

İkinci olarak, sosyo-politik ve ekonomik ve kültürel bağlamda gerçekleştirilmeye çalışılan düzenlemeler sürecinde, Türkiye'nin kendisini Batı dünyasındaki çekişmelerden uzak tutamaması neticesinde Batılı devletlerin politik ve ekonomik bağlamda bir uydusu haline gelmesi yani *emperyalizmin* kısılcasına yakalanması yine olumsuz bir neden olarak gösterilebilir (Berkes, 1975b: 25). *Üçüncü neden* olarak da, emperyalizmin söz konusu etkisiyle karşı karşıya kalınan dış baskılar neticesinde reformlara yönelik düzenlemelerin hedefine ulaşamamış olması neticesindeki istikrar-sızlığın yol açtığı *yoksullaşma*, bu yöndeki çabalara karşı bir güvensizlik oluşturmuştur (Berkes, 1975b: 25).

Türkiye'nin Batı uygarlığıyla ilişkileri bu süreçte batılılaşma biçimine dönüşmüş ve batılılaşmanın temsilcisi olan *ilericiler*, Batılı devletlerin baskısı altında bir program takip etmişlerdir. Bu kesimin ekonomik ve diğer alanlardaki bilgi düzeyleri, söz konusu reformları yapacak nitelikte olmadığı için, çoğu zaman Batılı devletlerden destek alarak bu çabaları sürdürmek durumunda kalmaları nedeniyle de, ekonomik ve politik alanlarda birçok ödümler vermek zorunda kalmışlardır (Berkes, 1975b: 28). Bu bağlamda Türkiye'nin batılılaşma süreci dikkate alındığında, genelde Batılı devletlerin çıkarına olacak bir seyir takip ettiği görülmektedir (Berkes, 1975b: 29).

Modernleşme/Batılılaşma Çabaları Çerçevesinde Ortaya Çıkan Fikir Akımları

III. Selim'in Osmanlı ordusunu yeniden dizayn çabalarıyla oluşan Nizam-ı Cedidin yıkılışından 1830'lu yıllara kadar geçen süre içinde, Osmanlı siyasi sisteminin yerine önerilen üç farklı model dikkati çekmektedir. *Birincisi*, Şeriate dayalı bir İslam devleti, *ikincisi*, Merkezîyetçi hükümdarlıkla taşra güçleri arasında sözleşmeye dayalı bir devlet ve *son olarak* da, Hükümdarın mutlak egemenliği altında merkezîyetçi bir monarşi kurmak. Fakat bütün bu tartışma ve öneriler bir siyasi model durumuna gelememiş olmakla birlikte Cumhuriyetin kuruluşuna kadar gündemde olmuştur (Berkes, Tarihsiz: 163).

Batı uygarlığına yönelik oluşan düşünce akımlarının söz konusu uygarlıkla ilgili olarak farklı değerlendirmelere sahip olmalarına karşılık, bu uygarlığın kendine özgü bir ruh, düşünce ve zihniyete sahip olarak uzun bir sosyal evrim sürecinde meydana geldiği, yine bir takım sosyal dinamiklere bağlı olarak değişimini devam ettiren bir yapıya sahip olduğu konusu tam olarak kavranamamıştır. Bu düşünce akımlarından Batıyı algılama ve temellendirme noktasında Batıyı; *ırk*, *din*, *zihniyet* ve *teknik* gibi farklı kategoriler üzerinden yorumlamaya çalışmıştır (Berkes, 1985:171).

19. yy ortalarında Avrupa uygarlığına ilişkin olarak iki husus ön plana çıkmıştı. Bunlar *bireysel özgürlük* ve bu özgürlükçü düşüncenin siyasi sistemi güçlü kılacağı düşüncesiydi. Tanzimatçılara göre Batı uygarlığı bireylere özgürlük getiren, devleti de güçlü kılan bir uygarlıktı. Onlar açısından batılılaşma, söz konusu bu iki ilkenin alınmasını ifade ediyordu. Berkes'e göre, Tanzimatçıların Batı Medeniyetinin bu iki unsurunu görebilmeleri önemli olmasına karşılık, bunlara dayanarak değiştirilecek şeyin toplumun kendisi olduğunu kavrayamamışlardı. Onlara göre, bu uygarlığın toplumsal dönüşümlere değil, eğitim yoluyla *fen* ve *sanayiini* almak şeklinde model olarak düşünülmesi gerekliydi. Avrupa'ya gönderilen öğrenciler de bu amaca yönelikti (Berkes, 1975b: 194-96). Fakat Avrupa'ya gönderilen öğrencilerden beklenen sonuç alınamamıştı. Çünkü Batının *fen* ve *sanayisini* (bilim ve teknik) almak için gönderilen öğrencilerin ilgileri başka alanlara kaymıştı.

Örneğin Şinasi, iktisat ve maliye okumak için gönderilmesine rağmen edebiyata yönelmiş ve *Sylvestre de Sacy* gibi oryantalistlerle tanışarak Doğu dünyası üzerine bilgiler edinmeyi tercih etmişti (Berkes, 1975b: 198). Şinasi gibi Batıya (Fransa) giden diğer birçok öğrenci de benzer yolu izlemişti.

Bireysel özgürlükler ve devlet sisteminin güçlü bir hale gelmesi bağlamında atılacak adımlar doğrultusunda endüstrileşme politikaları ön plana çıkmaya başladı. Fakat sonuçta, endüstrileşme politikaları beklenen hedefleri gerçekleştirmedi. Tanzimat döneminin ilerleme ve endüstrileşme politikaları, daha çok, Devletin borçlarının artması, Hıristiyan unsurlar zenginleşirken Müslüman halkın hemen her kesiminin yoksullaşmasıyla sonuçlandı. Dolayısıyla bu gibi yenileşme/modernleşme/batılılaşma adına yapılmak istenen reformlara karşı halkta bir tepki ve endişe cumhuriyet dönemine kadar hep var olmuştur (Berkes, 1975b: 202).

Tanzimat batıcılığına karşı toplumda oluşan hoşnutsuzluklar, batılılaşma düşüncesi ve bu düşüncenin beslenmiş olduğu batı uygarlığından aktarılan çözüm önerilerinin Türk Toplumunu için fayda sağlamadığı kanaatini ortaya çıkarmıştır. Yaşanan bu olumsuz gelişmeler karşısında; *Batı uygarlığının ve onun toplumsal yapısıyla Türk toplum yapısının benzerlik ve farklarının neler olduğu? Batılılaşmanın faydalı ve zararlı yönlerinin neler olabileceği?* yönünde oluşan sorulara karşı da üç farklı eğilim/teпки ortaya çıkmıştır: Bunlardan *ilki*, Toplumun ilerleyebilmesi için Batı uygarlığını takip etmek ve onun izlediği aynı süreçlerin izlenmesi; *ikincisi*, ilkinin tam tersi bir görüşü yansıtmakta, yani söz konusu süreçlerin izlenmesine gerek olmadığı, sosyo-kültürel yapıların farklı olması nedeniyle böyle bir gereklilik de yoktur; *son* olarak da; ne tümüyle hiçbir sorgulamaya tabi tutmadan batı uygarlığına yönelik kurum veya çözüm yollarını almalı ne de tamamen reddetme şeklinde bir yol izlenmelidir. Sorunların çözümünde Türk toplumunun sosyo-kültürel kodlarını da dikkate alarak gerekli düzenlemelerin yapılması yönünde bir yol izlenmelidir (Berkes, 1975b: 202-3).

Bu üç tezin/teпкиnin, topluma dair bir takım yeni düzenlemelerin yapılması gerektiği ortak nokta olarak görülmeyle birlikte, bunun nasıl olacağı sorusuna yönelik gösterilen formüllerde farklılıklar

ortaya çıkmakta ve durum bir takım anlaşmazlıklara neden ol-maktaydı. Berkes, Batı uygarlığı karşısında nasıl bir tavır gelişt-irilmesi gerektiği tartışmalarına bağlı olarak oluşan bu üç tezin *Osmanlılık, İslamcılık ve Avrupalılaştırma/Batıcılık*⁸ adı altında faali-yetlerini ve tepkilerini sürdürdüklerini söyler. Temelde bu üç et-rafında oluşan bir takım değişik tepkiler ortaya çıkmıştır.

Berkes, *Namık Kemal'i*, yaşadığı dönemin en önemli düşünürü ol-duğunu iddia etmektedir. Bunun gerekçesini de Batıcılığa karşı *biz idrakini* ortaya koyabilmesine dayandırmaktadır.⁹ O'na göre, Namık Kemal bir *Osmanlılık Milliyetçiliği* geliştirerek o zamana kadar Batı karşısında, bir topluma mensubiyetini, biz duygusunu geliştirebilmeyi başaran ilk kişidir. Yine Berkes, Namık Kemal'in Batılılaşma politikalarının sonucu itibariyle Osmanlı Toplumunu ekonomik olarak olumsuz etkilediğini ve Batının bir uydusu ha-line getirdiğini ilk fark eden kişi olduğunu da vurgular (Berkes, 1975b: 207). Fakat Berkes'e göre, Namık Kemal'in Batı uygarlığı karşısında ortaya koymaya çalıştığı *biz idraki*, Müslümanlık ve Os-manlı devletiyle temsil edilen bir anlayışa dayanıyordu. *Bizden* kastı Türk ulusal toplumu değildi. Osmanlı İmparatorluğunun bağımsız bir imparatorluk olmasını istiyordu. Namık Kemal'in gerçekleşmesini istediği hedef, İmparatorluğun Avrupa devletle-rinin siyasal egemenliğinden kurtulabilmesi ve bireylerin günün şartlarına uygun bir düşünce donanımına sahip olmalarıdır. Bu

8 Berkes'e göre, bu düşünce akımları Rusya'dan gelen Türkçülük düşünce-sinin etkisi altında gelişmiştir. Rusya'da Rus aydınları arasında *Batıcılar, İslamcılar, Rusçular* gibi kavramsallaştırmalar kullanılmaktaydı. Aynı gele-nekten gelen Rusyalı Türkçüler karşıt görüşte olanları bu formül üzerinden tanımlamışlardır (Berkes, Tarihsiz: 405).

9 Berkes, Abdülhamit zamanında Fransa'da bulunan bir Jön Türk'ün yaşa-dığı bir olayı anekdot olarak aktarır: Paris'te birkaç arkadaş bir kütüphanede-yken, kütüphane memuru bunlara, *Siz nesiniz?* diye sorunca, bunlar bir-birlerine bakarak, *Müslümanız* demişler. Memur bu sizin dininiz, milletiniz de? Diye tekrar sorunca bu kez *Osmanlıyız* diye cevap vermişler. Memur, o sizin tabiiyetiniz, milletiniz nedir? diye tekrar edince cevap verememişler. Memur: bakın şuradakilere aynı soruyu sorunca onlar *Ermeni* ve *Rum* ol-duklarını söylediler. Jön Türk, kütüphane memurunun bu açıklaması üzeri-ne, o zaman *Türk olduğum aklıma geldi* diyerek yaşamış oldukları hikâyeyi anlatır (Berkes, 1975b: 205).

durumda İmparatorluk eski kudretine ulaşma imkânı bulabilir. Namık Kemal, Tanzimatçıların kanunlara yönelik düzenlemeler için Avrupa kanunlarını aktarma düşüncelerini de anlamsız bularak, böyle bir ihtiyacın *fıkıhla* karşılanabileceğini iddia etmiştir (Berkes, 1975b: 212).

Namık Kemal bahsi geçen hedeflerin gerçekleşmesi için batı uygarlığını bütün kurum ve düşünceleriyle almaktan ziyade, imparatorluğun geleneksel kurumlarını (saltanat, hilafet, şeriat) muhafaza ederek bir taraftan Osmanlı birliğini yaşatmak diğer taraftan günün şartlarına uygun hürriyetlerin yeniden düzenlenmesini gerektiriyordu. Berkes, Namık Kemal'i bu açıklamalarından dolayı, Batılı toplumları ileri kılan temel toplumsal dinamiklerin gerçekliğini kavrayamamakla eleştirmektedir. Çünkü ona göre, Namık Kemal bir taraftan Müslüman halkın kanaatkârlık zihniyetinden yakınlıkla Avrupa uygarlığındaki kazanımları zihniyetini tasvip ederken, diğer taraftan ortaçağ İslam ahlakının üstünlüğü konusunda da bir şüphe taşımıyordu. Kalkınmanın bu düşünceler üzerinden gerçekleştirilmesi gerektiğini savunuyordu. Onun gözünde uygarlaşma, geleneksel toplum düzeninde köklü değişiklikler gerektiren bir husus olmayıp, toplumsal yapının günün şartlarına uygun olarak güncelleştirmeyi içeriyordu.¹⁰ Dolayısıyla Batı uygarlığından yararlanma Müslüman toplumun kurumsal yapısının aynı kalmasına engel değildir (Berkes, 1975b: 213). Berkes'e göre, Namık Kemal'in "Batı'yı anlamadaki eksikliklerin altında toplum görüşündeki tutuculuğun, *terakki* ile onun arasın-

10 Berkes, Namık Kemal'in Hürriyet'teki yazılarından hasta adamın iyileşmesine ilişkin değerlendirmesini aktarır: "Devletin hastalığının hakiki nedeni keyfi yönetim, yani halka kanuna ve hakka uymayan emirler uygulamasıdır. Osmanlı Devleti vaktiyle hürriyetin ifrat derecesine varmış bir meşruiyet hükümetiydi. Onda ulema hükmeder, padişah ve vezirler icra eder, ahali elinde silah, bu icraya nezaret ederdi. Hâlbuki şimdi kendisi kanun yapıyor, kendisi icra ediyor, bu icraatı yine kendisi kontrol ediyor. Padişahın bile otoritesi kalmamıştır. Padişah dendi mi akla Babıali, kanun dendi mi Babıali, mahkeme dendi mi Babıali, halk dendi mi yine Babıali geliyor. Şu halde: Hasta adamın iyileşmesi tabiatın iktizasına göre yaşaması için milletin eski hürriyete, şeriatın hâkimiyetinin geri getirilmesi hazırdır" (Berkes, 1985:180).

daki çözümü bulamayışın altında toplumcu görüşün yokluğu yatar” (Berkes, 1975b: 214). Berkes açısından Namık Kemal’in Osmanlı toplumunun içinde bulunduğu olumsuzlukları, sorunları doğru tespit etmesine rağmen, çözüm noktasında ileri sürmüş olduğu önerilerin sorunların çözümüne katkı sağlayacak bir içeriğe sahip değildi.

İkinci tepki *İslamcılık* adı altında gelişti. İslamcı teze göre, Batı Uygarlığı nasıl bir Hıristiyan uygarlığı ise, İslam uygarlığı da kendine özgü bir uygarlıktır. Dolayısıyla izlenmesi gereken yol ne Tanzimat Batıcılığı ne de Namık Kemal *ikiciliği*dir. Yapılması gereken İslam Uygarlığına dönmektir.¹¹ Çünkü Namık Kemal’in alınmasını istediği ilim, fen, endüstri, bireysellik gibi konular İslam uygarlığında da mevcuttur. Ayrıca Tanzimat Batıcılarının Avrupa uygarlığına özgü olarak gösterilen bu tür nitelikler İslam Uygarlığından alınmıştır (Berkes, 1975b: 216). İslamcı düşünceye göre, Batının özü Hıristiyanlık olduğu için İslam’dan farklıdır. Dolayısıyla Batıcıların anladığı anlamda Batılılaşma İslam’ın bütün prensiplerinden vaz geçmek anlamına gelecektir (Berkes, Tarih-siz: 409). İslamcı tez açısından, şeriat İslam toplumu için bir araç olmaktan ziyade amaçtır. İçerdiği ilke ve değerler Batılı değerlerle farklıdır. Bu farklı yapısıyla hayatın tüm yönlerini kapsamakta ve şekillendirmekte olduğu için de, Batı uygarlık değerleriyle uyuşmamaktadır (Berkes, 1975b: 216).

İslamcılık Batı Uygarlığına karşı almış olduğu tavır ve tutumu, Japon modernleşmesi üzerinden örneklendirerek temellendirmeye çalışmaktadır. Oysa Berkes, Japon modernleşme modelinin İslamcı tezleri ispatlayacak bir model olmaktan uzak olduğunu iddia etmektedir. Berkes, İslamcı görüşün Japon modernleşmesi üzerinden kendi tezlerini temellendirmeye çalıştıkları ama bunun bir efsane olduğunu, gerçekte Japonların Batı uygarlığının maddi

11 Berkes’e göre, “İslamcıların anladığı İslamlık Osmanlı, Türk hatta ortaçağı Müslümanlığı gibi tarihsel Müslümanlık değil, Hazreti Ömer, Hazreti Peygamber zamanına kadar götürdükleri hayali bir Müslümanlıktır. Onların sanısı zıddına tarihte olan Müslümanlık yaşamın her yanını kaplayan bir din olma eğilimi yüzünden daima bilime, fenne, hatta devlete aykırı olmuştur” (Berkes, 1975b: 217).

unsurlarını alırken kendi kültürlerini koruyarak gerçekleştirdikleri bir değişim modelinin olmadığını kendi araştırma ve gözlemlerine dayanarak açıklamaktadır (Berkes, 1975b: 221). Berkes, Japon modeli üzerinden kendi değişim tezlerini açıklayan İslamcılar *gelenekçi* ve *gerici* kavramları üzerinden eleştirerek gerçekte böyle bir modelin olmadığını ve dolayısıyla hayali bir Japonya ürettikleri doğrultusunda eleştirmektedir.

Berkes, Osmanlı toplumunun içinde bulunduğu şartları daha iyiye götüreceği yolun Batılı değerlerin topyekûn alınıp uygulanmasıyla mümkün olabileceğinin savunan *Batıcı* görüşü *Abdullah Cevdet* ve *Prems Sabahattin* üzerinden değerlendirmektedir. Batılılaşma düşüncesinin en aşırı ucunu temsil eden Cevdet'e göre, temel sorunun toplumda mündemiç olan hurafeler, inançlar, kanaatkârlık gibi nedenler toplumsal geriliğin temel nedenleridir¹². Bu durumdan kurtulmak için mümkün olan çıkış yolu, *Türk toplumunu Avrupalıların eğitici eline vermektir*. Yine Cevdet gibi batıcılar arasında, *Bu toplumu biz düzenleyemeyiz, en iyisi sömürgelerde başarı göstermiş İngiliz ya da Fransız valilerinden birini seçip yönetimi ona havale edelim* (Berkes, 1975b: 223) şeklinde konuyu bu ölçekte dahi tartışanlar olmuştur. Cevdet'in bu Batılılaşmaya yönelik bu teklifi, kendisinin öncüsü olduğu Batıcılar tarafından bile sert bir eleştiri almıştı. Onun gözünde Batılılaşma geleneksel toplumsal yapının tamamen terkedilmesine dayandırılmıştı (Hanioğlu, 1986: 363). Dolayısıyla Batılaşabilmek için sadece teknoloji transferini yeterli görmüyor, Batı düşüncesinin de alınması gerektiği, yani Batı uygarlığını her hangi bir ayrıma tabi kılmadan bütünüyle alınmasının zorunluluğunu savunuyordu (Hanioğlu, 1986: 368).

Cevdet ayrıca, Batıdan alınması gereken diğer bir düşüncenin de *biyolojik materyalizm*¹³ olduğunu ve bu bakış açısıyla toplumsal

12 Osmanlı'nın toplumunun geri kalmasının nedenleri üzerinde düşünen Cevdet, *İctihat* adlı dergisinde kaleme aldığı yazılarında konuyla ilgili şu sonuçlara varmıştır: Temel sorun, Asyalı mantalite, dejenere olan gelenekler ve devlet yapısının dine dayalı biçimidir (Berkes, Tarihsiz: 406).

13 Abdullah Cevdet'in yapmış olduğu tercümelemler genellikle biyolojik materyalizm, Darwinizm gibi düşünceleri içeren metinler olmuştur. Amacı bu

gelişmeleri açıklamanın imkânına işaret ederek, dinin toplumsal açıdan bir ihtiyaç olmadığı sonucuna varıyordu (Hanioğlu, 1986: 371). Cevdet, evrimsel süreçte kafataslarının sürekli büyüdüğünü, ilkel kavimlere göre medeni milletlerin kafataslarının daha büyük olduğu iddiasına bağlı olarak kafatası büyüklüklerinin ülkelerin gelişmişlik düzeylerine göre değiştiğini öne sürmektedir. Dolayısıyla Cevdet'e göre, *bir* toplumun ilerleyebilmesi ve medenileşebilmesi için o toplum içinde kafatası büyüklükleri ortalamanın üstünde olan bir grubun olması yeterlidir. Toplumların birbiriyle üstünlüğü de kafatası büyüklükleri oranı belirleyecektir. Dolayısıyla toplumsal gelişme mal ve servetçe zengin olanlarla değil akıl ve zekâ olarak üstün olanların gayreti sonucunda gerçekleşecektir (Aktaran, Doğan,2006: 175). *Cevdet'e göre, bu çabanın sonucunda insan beyni daha da gelişeceği için, Osmanlı aydını için gerekli olan adım, dinin hurafeleri yerine ilerlemeyi mümkün kılabilecek olan biyolojik evrim teorisinin bilinmesidir* (Doğan,2006: 176).

Prens Sabahattin ise, uygarlık değişimine (*terakki*) balı olarak yapmış olduğu değerlendirmeleri *toplumsal yapı* kavramsallaştırması temelinde ele almıştır. Ona göre temel sorun, Osmanlı toplum düzeninin *asyatik toplum* karakterine sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda sorun ancak Batılı toplum yapısına geçerek çözümlenebilir. Yani *toplumcu* karakterinden uzaklaşarak bireyci (*teşebbüs-ü şahsi*) toplum tipine ve bunun için Anglosakson eğitim anlayışına geçmek gerekmektedir. Batı uygarlığı bu özelliğinden dolayı gelişim ve kalkınmasını başarabilmiştir (Berkes, 1975b: 224).

Berkes, Bu dönemlerin ideolojileri olan Osmanlıcılık, İslamcılık ve Milliyetçiliğin, emperyalizmin çıkarlarının bir sonucu olarak ortaya çıktıklarını, İngiliz ve Alman emperyalizmi tarafından desteklenmiş olduklarını iddia etmektedir. Ona göre, anti- emperyalist devrimciler arasında bu gerçeği anlayıp onunla mücadele eden Mustafa Kemal olmuştur (Kaçmazoğlu, 2012: 69).

düşünceler istikametinde, toplumun yeniden yapılandırılmasına katkı sağlayacak öncü/elit bir sınıf oluşturmaktı (Hanioğlu, 1986: 367; Doğan, 2006: 171vd).

Modernleşme Siyasetinin Sonuçları: Uydulaşma

Son iki yüz yılda yani Tanzimat'tan itibaren Batı ile olan ilişkiler dikkate alındığında, Fransa ile başlayan temaslar İngiltere ve Almanya ile devam etmiştir. Fransa o dönemde (18. yy) Avrupa'nın en güçlü ülkesi idi. Osmanlı devletinin Batı karşısında güç kaybetmesine bağlı olarak bir takım reformların yapılabilmesi bağlamında Fransa'yla politik temaslar kurulmuştu. Fransa ise verdiği desteklerden gözettiği gerçek amaç, imparatorluğun belli yerlerinin kendi ellerine geçene kadar Ruslara engel olabilmelerini temin etmek içindi.¹⁴ Bundan dolayı Batının Türklere karşı diplomatik ilişkileri hep bu minval üzerinde olup hiç değişmemiştir. Alınan Batı yardımlarının ekonomik ve toplumsal kalkınmaya dönük bir katkısı da olmamıştır (Berkes, 1975b: 179). Fransa uygun bir fırsatını bulduğu zamanda Osmanlı Devletinin topraklarına saldıran ilk batılı devlet olmuştur (Berkes, 1975b: 180). Benzer süreçleri daha sonra İngiltere (Berkes, 1975b: 181) ve meşrutiyet döneminde de Almanlarla (Berkes, 1975b: 183) yaşadık. Dolayısıyla Fransa ile başlayan İngiliz ve Alman devletleriyle girdiğimiz ilişkiler sonucunda onların bir uydusu olma noktasına gelmiş olduk.

Berkes'e göre, Osmanlı İmparatorluğunun 1720'den 1920'ye kadar süren iki yüzyıllık Batı politikası sonucunda toprak kayıplarının yanında aynı zamanda Batılı ülkelerinin uydusu haline gelmesi durumundan ancak Ulusal Kurtuluş Savaşıyla çıkılabilmektedir. Berkes, Ulusal Kurtuluş Savaşı'yla batıya dönük politikaların ve batı algısının yeni bir evreye girdiğini iddia etmektedir. Bu yeni evrenin temel argümanı, Türkiye ancak Batıya rağmen Batılılaşabileceği veya Batıdan bağımsız olmayan hiçbir ülkenin Batılılaşamayacağıdır (Berkes, 1975b: 186). Bu bağlamda Batıya dönük algı, "*Hıristiyan dünyası olarak Batı, Avrupa Deoleti olarak Batı, emperyalizm olarak Batı anlayışından sonra Çağdaş uygarlık olarak Batı*" biçimine dönüşmüştür. Çağdaş uygarlık olarak beliren bu algı,

14 Berkes'e göre, "İşin ters bir yanı da, Fransız diplomasisinin gerçek amacının bu olduğunu Batıcılardan ziyade gericilerin görebilmiş olması, bunun etkisi altında Batılılaşmaya şiddetle karşı gelmeleri, reformcuların *gâvurlara satılmış* kişiler olduğunu halk arasında yaymaları oldu" (Berkes, 1975b: 179).

Batıcılığı değil, toplumsal yapının devrimci bir perspektifle dönüştürülmesini temsil etmektedir (Berkes, 1975b: 187). Batı, 18. yy'a kadar kendini din (Hiristiyanlık) üzerinden, sonrasında ise, uygarlık kavramıyla tanımlamaya başlamıştır. Dolayısıyla Batının bilim ve teknolojik değerler ve seküler bir temel üzerinden kendini inşa etmeye çalışması, temsil ettiği ve alınması gereken şeyin dine veya kültüre ait değerler değil, uygarlığa biçimini veren bilim ve teknik olduğu yönünde bir düşüncenin oluşmasına neden olmuştur.

Cumhuriyet Devrimleri ve Modernleşme

Berkes, III. Selim'den başlayarak Cumhuriyet dönemine gelinene kadar farklı dönemlerde gerçekleştirilmeye çalışılan yenileşme projelerini/hareketlerini, Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilmeye çalışılan modernleşme projelerinden ayrı tutar. Ona göre, Cumhuriyet dönemi öncesine tekabül eden yenileşme/modernleşme faaliyetleri, toplumu yeni bir evreye taşımaktan ziyade, ideal olarak görülen eski düzenin (*nizam*) yeniden güçlenmesine katkı sağlayacak girişimlerdir. Dolayısıyla bu tür girişimler “*ortaçağ düzenini bırakıp yeni bir toplum düzenine geçmek anlamına gelmiyordu*” (Berkes, 1975b: 91). Ayrıca Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinin aydınlarının Osmanlı İmparatorluğunu Batı karşısındaki konumunu daha güçlü kılmaya ve sonrasında kalkınmaya yönelik öne sürmüş oldukları çözüm önerileri ve bunlara bağlı uygulamalar beklentileri karşılayamamıştır (Berkes, 1975b: 72).

Berkes, Meşrutiyet (Abdülhamit) dönemi ile Cumhuriyet dönemi arasındaki farklılıkları *inkılap* (devrim) ve *hürriyet* (özgürlük) kavramları üzerinden açıklamaya çalışmaktadır. Ona göre Abdülhamit'in baskılarına karşı aydınların özgürlüğü bayraklaştırmalarına karşın, 1908'den sonrada oluşan özgürlük rejimi doğrultusunda *devrim* kavramı ön plana çıkmış ve bu çerçevede toplumsal¹⁵ alanda yapılacak değişimler konu edinilmiştir. Devrim kavramının önce daha çok *ihtilal*, *inkılap* kavramları kullanılıyor-

15 “O zamandan sonra eski *ıçtimaat-ı insaniye*, *camia-i beşeriye* gibi komik terimlerin yerine düpedüz *toplum* (cemiyet) terimi kullanılmaya başlandı” (Berkes, 1975b: 225).

du. İhtilal, darbeyle yapılan hükümet değişikliği, inkılap ise, toplumsal alanda gerçekleştirilen değişiklikleri ifade ediyordu. Cumhuriyet dönemiyle devrim kavramı daha popüler hale gelmiştir. Fakat Türk toplumunda Batılı toplumlarda olduğu gibi toplumsal değişimlerin lokomotifi sınıf çatışmaları değil, devlet organıdır. Dolayısıyla devrim kavramından toplumun sosyo-politik bir dönüşüme uğramasından ziyade, bir uygarlıktan başka bir uygarlığa geçiş olarak anlaşılmış ve toplum bu çerçevede değiştirilmek¹⁶ istenmiştir (Berkes, 1975b: 225-27).

Cumhuriyeti devrimle özdeşleştiren Berkes, Cumhuriyet döneminde yapılan tüm değişim faaliyetlerini Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerindeki düzenlemelerden çok farklı bulmakta, yapılmak istenen değişimlerin gerçek mecrasını bu dönemde bulduğunu ve bunun gerekçesini de Cumhuriyetin devrimci karakterine bağlamaktadır. Ona göre, *devlet ne kadar toplum sınıflarından bağımsızlaşırsa devrimcilik şansı o kadar artar; ne kadar sınıfların etkisi altında olursa bu şans o ölçüde azalır...* Devlet halkın iradesine dayanmadığı ölçüde devrimci olma şansı artar; hürriyetçi ve demokratik olduğu zamanlarda ise bu şans azalır¹⁷ (Berkes, 1975b: 228).

Berkes, Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilmeye çalışılan kültürel değişiklikleri toplumsal devrimlerin temelini oluşturması açısından önemli ve zorunlu olarak görmektedir. Ayrıca söz konusu bu kültürel devrimlerle Cumhuriyet ideolojini oluşturarak, yeni bir toplum inşasına gidilmiştir (Kayalı, 2011:121). Bu deği-

16 Abdülhamit'in endişe duyduğu kesim, Batıcı aydın, subay ve siyaset adamlarıydı. Cumhuriyet döneminde ise geniş halk kitleleriydi (Berkes, 1975b: 227). Siyaset/Devlet-Aydın/halk arasında yaşanan gelen gerilimler bu çerçevede yorumlanabilir.

17 Bu tür değerlendirmeler Tanzimat'tan beri Türk aydınının temel bir paradoksudur. Kendi düşünce ve istekleri doğrultusundaki gelişmelerin, halktan destek bulup bulmaması çok önemli bulunmazken, tasvip itmedikleri bir durumla karşılaştıklarında halk ön plana çıkartılarak, onun üzerinden muhalif bir siyasal söylem geliştirmek istemişlerdir. Dolayısıyla Batı uygarlığına geçmek için halka müracaat etmek anlamsızdır. Çünkü halkın gündeminde böyle bir şey söz konusu değildir. Bundan dolayı devrimler genelde tepeden inmece bir yöntemle gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

şimlerle Cumhuriyet döneminden önceki reform hareketlerinden farklı bir yol (devrim) izleyerek, sosyal, kültürel ve politik çerçevede yeni bir rejimin ortaya çıkması sağlanmış oluyordu.

Cumhuriyet döneminde yenileşme yönündeki çabalar üç noktada öncekilerden ayrılmaktadır. *İlk olarak*, halkçılık ve ulusal bağımsızlık temelinde, saltanat (Osmanlıcılık), hilafet (İslamcılık) ve Turancılık gibi düşünce hareketlerinin etkisiz hale getirilerek, düşünülen yenilikler için uygun bir alan açılmıştır. *İkincisi*, söz konusu devrimlerin önemli bir özelliği, siyasal sistemin dönüştürülerek din-devlet ayırımına dayanan Cumhuriyet rejimine geçilmesinin sağlanmış olmasıdır. Bu nokta, Cumhuriyetin *devrimci* karakterini temsil etmektedir. *Son olarak* da, devrim sürecinde, gerçekleştirilmek istenen toplumsal değişimin ve kalkınma hamlelerinin önünde birer engel olarak görülen geleneksel kurumlar, adetler, alışkanlıklar ve kanunların kaldırılması ve bunların yerine, batıdan alınan kurum, değer ve kanunların ikame edilmesidir (Berkes, 1975b: 89; Berkes, 1993: 151).

Berkes, Cumhuriyet devrimleri bağlamında gerçekleştirilmek istenen modernleşme bağlamındaki dönüşümleri, dar anlamda *din-devlet* ayrımı üzerinden yorumlamanın yetersizliğine işaret ederek, esasında meselenin daha geniş bir çerçeveden ele alınması gerektiğini öne sürmektedir. Dolayısıyla konu kurumsal ayrışmalardan ziyade, *kutsallaştırılmış gelenek boyunduruğundan kurtulma* sorunu olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda laiklik, bu tür geleneklerden kopuşun doğal bir sonucu olarak oluşur (Berkes, Tarihsiz: 17). Modernleşme süreçlerini daha çok *çağdaşlaşma* olarak tercih eden Berkes, *çağdaşlaşmayı, kutsal olarak görülen alanın ekonomik, teknolojik, siyasal, eğitsel, cinsel bilgisel yaşam alanlarının daralması, etkisizleşmesi sorunu* olarak yorumlamaktadır. Buna karşı olan çevreleri de *gerici* olarak kavramsallaştırmaktadır (Berkes, Tarihsiz: 21).

Berkes *gericiliği*, III. Selim'den itibaren Türk toplumunda yapılan yenileşme/modernleşme çabalarının önünde bir engel olarak görmektedir. Cumhuriyet dönemindeki devrimlerin hedefinden sapıtırılması ve dolayısıyla da yine gerici güçlerin müdahaleleriyle sonuçlanmıştır. Örneğin, Eğitim alanında yapılan reformlardan

olan *Köy Enstitüleri* projesi belli bir süre sonra söz konusu bu gerici güçlerin etkisiyle akamete uğramıştır (Berkes, 1975b: 130). Fakat ona göre burada temel problem toplumsal kesimlere devrimlerin anlatılmamasından kaynaklanmaktadır. Devlet eliyle toplumu aydınlatma girişimi toplumun sembollerine yönelince bu durum ters tepki yaratmıştır (Berkes, 1975b: 130).

Berkes Türk toplumunun modernleşmesinin önünde, *gerici* olarak kavramsallaştırdığı İslamcı, Osmanlıcı ve Turancı¹⁸ ideolojileri ve bunları destekleyen geniş halk kitlelerini görmüştür. Liberal ve sosyalist ideolojileri ise çağdaş uygarlığa geçişin temel lokomotifleri olarak düşünmüştür. Dolayısıyla liberal ve sosyalist ideolojiler, Berkes açısından medeniyet değişimini ve toplumsal kalkınmayı sağlayacak bir imkân olarak görülürken, diğer söz konusu ideolojiler ise, uygarlaşmanın önündeki ciddi birer engel olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Aynı zamanda ilerici ideolojilerin halk nezdinde fazla bir desteğinin olmaması, toplumsal reformlar için ordunun işlevini ön plana çıkarmıştır (Berkes, 1975b: 88).

Cumhuriyet Devrimlerinin Nitelikleri

Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilmeye çalışılan devrimler Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerindeki reformlardan nitelikleri yönüyle farklılık göstermiştir. Bu noktada ortaya çıkan en bariz fark, geleneksel *Osmanlı-İslam* temeli üzerine oturan toplumsal yapının *ulus* temeli üzerine oturtulma çabasıdır. Bu bir paradigma dönüşümüdür ki, bunun başarılmasıyla batılılaşma bir amaç olmaktan ziyade toplumsal yapının doğal yörüngesine oturmuşluğunu yansıtacaktır. Türk toplumunun uygarlık yörüngesine girebilmesi sonucunu tayin edecek bir takım nedenlerin devreye sokulması söz konudur (Berkes, Tarihsiz: 511-12).

18 Berkes'e göre, "Alman genelkurmayının, üç büyük rakibe karşı hazırladığı iki büyük projesi vardı; biri, Türk ve Arap dünyası içinden ilerleyip İngilizlerin Hindistan egemenliğine, Fransız ve İngilizlerin Yakın ve Uzak Doğu ticaret üstünlüğüne son vermek; diğeri, Berlin-Bağdat yoluna eş olacak Berlin-Buhara çizgisi üzerinden hem Rusya'ya, hem Hindistan'daki İngiltere'ye kesin darbeyi indirmektir. İslamcılık birinci projenin, Turancılık da ikinci projenin aracı oldu" (Berkes, 1975b: 76).

Bu faktörlerden birincisi, Türk toplumunun *gelenekçi* karakterinden uzaklaşmasıdır. İkincisi, toplumun yeni kuşaklarını bu yö-
rünün gereklere göre yetiştirmektir ki, *Cumhuriyet devrimle-
rinin* amacı, bunun gerçekleşmesinin alt yapısını oluşturmaktır.
Cumhuriyet devrimleri tarihsel zorunlulukların bir sonucu olarak
sadece sosyal alanlara ilişkin düzenlemeleri değil, aynı zamanda
politik düzenlemeleri de gerçekleştirecek adımları atmak duru-
munda olmuştur. Bu kapsamda *Saltanat-Hilafet* sisteminin yerine
Ulus sistemine geçilmiştir. Saltanat-Hilafet sisteminin yürürlükten
kaldırılması bir rejim değişikliğini gerçekleştirmek anlamına gelir
ki, bu, Cumhuriyeti önceki dönemlerden ayıran ve onu devrim-
ci kılan en önemli yönüdür. Atatürk, 1924 nutuklarında toplu-
sal alanda yapacağı değişikliklere ilişkin temel çerçeve hakkında
açıklamalar yapmıştı. Örneğin, *savaş sonuçlandı fakat asıl bağımsız-
lık savaşı yeni başlamaktadır. Bu savaş toptan çağdaş uygarlığa katılma
savaşıdır...* Bu çağda hiçbir ulus geleneksel bağlılıklarıyla varlığını
sürdüremeyeceğini, *eskiye ait düşüncelerin zihinler üzerinde oluşturu-
muş olduğu inançları söküp atmanın zorunluluklarına işaret etmiştir*
(Berkes, Tarihsiz: 513-14).

Atatürk'e göre, geriliklerinde direnen toplumlar, sömürülmeye
mahkûmdurlar. Batı emperyalizmine karşı güçlü olmanın müm-
kün yolu, kendilerini uygarlık dışında bırakan bağlantılarını ko-
parmaktır. Böylece Cumhuriyet devrimlerinin asıl yönü, toplu-
mun kutsal saydığı ve *maneviyat* olarak nitelediği alanı değiştiri-
miş olmasıdır. Bu durumda Cumhuriyet öncesinde dinin, hayatın
bütün yenlerini belirlen niteliği değiştirilerek, sosyal, kültürel ve
politik hayatı modern esaslar üzerinden yeniden inşa faaliyetine
girişilmiştir (Berkes, Tarihsiz: 515-16).

Cumhuriyet Devrimlerinden Sapmalar

Berkes, Cumhuriyet döneminde düşünülen ve uygulamaya ko-
nulan söz konusu değişim projelerinin giderek, Kemalizm'in bir
ideolojiye dönüştürülmesine bağlı olarak amaçlarından saptırıldı-
ğına işaret etmektedir. Berkes'e göre, aslında Kemalizm bir
ideoloji olmaktan ziyade, tarihsel bir olay ve iki yüz yıllık mo-
dernleşme sürecinin doğru mecrasını bulmasıdır (Berkes, 1975b:
94). Kemalizm, Türkiye'nin modern dünyada aldığı yeri ve yönü,

devletçi politikaları ise toplumun bu amaçlara göre kalkınmasının anayasal ve hukuksal temelini oluşturmaktadır (Berkes, 1975b: 138). Yani Kemalizm bir ideoloji olmaktan ziyade Cumhuriyet Türkiye'si'nin kurucu ilkesidir (Berkes, 1975b: 137). Bu durumda Kemalizm'den ve onun temel politikası olan devletçilikten sapsak anayasadan sapsak ve dolayısıyla onun ihmali anlamına gelmektedir. (Berkes, 1975b: 138).

Kemalizm'in talihsizliği, devrimci düşüncenin toplumsal zeminden yoksun olması, toplumun ileri bir uygarlığa geçmeyi mümkün kılabilecek bir zihniyetten mahrum olması nedeniyle, devrimlerin daha çok yazı, kıyafet, takvim, kanun gibi araçlarla ön plana çıkması ve tanınması olmuştur. Dolayısıyla araçlar amaç haline gelerek, değişimin sürekliliğini mümkün kılacak olan dinamikler statik bir hale dönüşmüştür (Berkes, 1975b: 93). Serbest Fırka deneyimi, Halk Partisinin toplumun çıkarlarından uzaklaşarak devrimci düşünceden saptığını ve bir parti çıkarlarına yöneldiğinin göstergesi olmuştur. Böylece Kemalizm dondurularak totaliter bir ideoloji haline getirilerek *milli şeflik* doktrinine dönüştürülmüştür. Ayrıca Atatürk'ün aşkın/transaldantal bir konumda tartışılmaz bir hale getirilmesi, değişim programının uygulamalardaki normal görülebilecek hatalarının düzeltilmesine imkân tanımayan bir çerçeveye dönüşmesine neden olmuştur (Berkes, 1975b: 117-18).

Örneğin, toprak reformunun yapılamaması ve bunu devletçilik programının dışında tutulması, ekonomik açıdan köylünün kalkınmasına katkı sağlayacak tarım reformunun gerçekleştirilememesi Kemalizm'in devletçi görüşünün başarısızlığının en önemli nedenleri arasında görülmektedir (Berkes, 1975b: 127). Dolayısıyla *imtiyazsız sınıfsız bir toplum olma* tezi bir iddia olarak kalmış, köy-kent arasında giderek derinleşen bir uçurum oluşmuştur. Ayrıca köylü, Devlet ve aydınların yanında ekonomik ve toplumsal açıdan bir *parya* haline gelmiştir (Berkes, 1975b: 133). Bu yöndeki başarısızlık sanayileşme hamleleri için de geçerlidir. Dolayısıyla tarım ve sanayiye kapsayan bir planlamanın yürürlüğe konmaması, hedeflenen değişim ve gelişmelerin plansız ve tesadüflere bağlı olarak yapılmasına neden olmuştur. Bu durumda toplumsal

değişim yönündeki uygulamalar ekonomik kalkınmaya nispetle ön plana çıkmıştır (Berkes, 1975b: 128). Yine Berkes'e göre, eğitimde yapılan reformlar, kalkınma planının olmaması nedeniyle beklenen neticeyi verememiştir. Çünkü eğitime ilişkin yapılan yenilik ve reformlar kalkınma hedeflerine aykırı bir şekilde gelişti (Berkes, 1975b: 129).

Dolayısıyla Cumhuriyet döneminin devletçi stratejisine bağlı kalkınma hamleleri çok kısa sürmüştür. Bunun başlıca nedenleri ise, gericilik olgusu, emperyalizmin yol açtığı zararlar ve toplumun yoksullaştırılmamasıdır (Berkes, 1975b: 139). Ayrıca Halk Partisinin gerici güçlerden de aldığı destek nedeniyle Kemalist doktrini muhafaza edememesi, diğer önemli bir neden olarak görülebilir. Dolayısıyla da parti zamanla bu çıkar odaklarının etkisi altında kalması nedeniyle doktrinin ilkelerinden sapmalar meydana gelmiştir (Berkes, 1975b: 140). Böylece Bir taraftan Halk Partisi diğer yandan Demokrat Parti, Kemalist devrimleri dejenere ederek Kurtuluş Savaşının değerlerinden giderek uzaklaşan bir politik sürece girdiler (Berkes, 1997:7). Bütün bu gelişmeler özellikle ikinci dünya savaşı sonunda, ortaçağ kalıntısı geleneklerin etkisinin sürmesine bağlı olarak *eski-yeni*¹⁹ ayrımını keskinleştirerek toplumsal çatışmalara neden olmuştur. Berkes'e göre Demokrat Parti ideolojisi, gerici güçleri temsil eden ve dolayısıyla Cumhuriyetin kurucu ilkesinden sapmaya ve toplumda giderek büyüyecek olan kutuplaşmaya neden olan diğer bir unsurdur (Berkes, 1975b: 138). Bütün bunlara bağlı olarak Kemalizm'in Türkiye'nin bağımsız bir ulus olarak kendi kaynaklarına bağlı kalkınma, değişim ve gelişme idealleri toplumsal kesimden destek bulamadı²⁰ (Berkes,

19Berkes'in *eski-yeni* kavramsallaştırması ile Mardin'in *çevre-merkez* kavramsallaştırması arasında bir benzerlik kurabiliriz. Berkes'te *yeni*, Cumhuriyet döneminde biçimlenen siyasal eliti yani merkezi temsil ederken *eski; merkezin* dışındaki geleneksel toplum tabakasını oluşturan *çevredir*.

20 Berkes, bütün bu gelişmelerin genel bir değerlendirmesini yaparken, diğer faktörlerin yanında temelde toplumsal zihin dünyasının hala geleneksel düşünceden tam olarak kopamayan ve dolayısıyla gerici unsurların etkisine bağlamaktadır. "Çünkü o zaman Türk toplumu henüz daha bir ulus birimi değildi. O zaman henüz daha bu birimin Kemalizm ilkelerinde toplanan yasa-yapısı yoktu. İslam dini, henüz devletin resmi dini idi" (Berkes,

1975b: 140). Dolayısıyla, gericici güçlerin Kemalist devrimleri su-landırması sonucunda, Türkiye'nin iki yüzyıllık modernleşme çabalarından sonra gelişmemiş toplumların durumuna düşürülmesinin nedenini başka bir yerde aramaya gerek yoktur (Berkes, 1975b: 171).

Sonuç

Tanzimat döneminden başlayarak günümüze kadar yaşanan de-ğişimlere ve bu çerçevedeki süreçlere yönelik, tarihsel, politik, ekonomik ve sosyolojik olarak farklı disiplinler bağlamında bir-çok değerlendirme yapılmıştır. Bizim burada ele aldığımız metin, özellikle sosyoloji bağlamında Berkes'in söz konusu süreçlere iliş-kin yaptığı değerlendirmeleri içermektedir. Türk modernleşme süreçlerini örneğin Şerif Mardin *merkez-çevre* kavramsallaştırma-sına; Baykan Sezer *Doğu-Batı* ayrımına dayanarak çözümlemeye çalışırken Berkes, *sekülerleşme* kavramına müracaat etmektedir. Berkes bu çerçevede *ilericilik*, *gericilik* ve *kutsallaştırılmış gelenekler* gibi kavram kategorileriyle modernleşme olgusunu Türk toplu-mu üzerinden değerlendirmiştir.

Berkes, Osmanlı'nın Batı karşısındaki giderek zayıflamaya başla-masına bağlı olarak, bu durumu düzeltmek ve eski gücüne tek-rar kavuşmak maksadıyla, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde alınmış olan bir dizi önlemlerin, sorunların çözümünde kalıcı bir katkı sağlayamadığını iddia etmiştir. Bunun nedeni olarak da, tüm değişim çabalarına rağmen toplumsal yapıdaki kutsallaştırıl-mış geleneksel kodların devam etmesi ve bunlara rağmen alınan reform içerikli önemlerin etkili olamayacağı göstermiştir. Ayrıca Berkes, Osmanlı'yı, politik bir yapı olarak doğu despotizmini tem-sil etmekte olduğu tezi üzerinden değerlendirmiştir.

Doğu despotizmi, *Montesquieu*, *Marx*, *Karl Wittfogel* ve daha birçok Batılı sosyal bilimci tarafından kavramsallaştırılarak doğu top-lumlarının sosyo-politik yapılarının bir analiz aracı olarak kul-lanılmıştır. Devletin keyfi tutumu ve toplum üzerindeki mutlak otoritesinin söz konusu olduğu bu yaklaşım, Avrupamerkezci

1975b: 142).

bir perspektifin ürünü olup, analitik niteliği son derece zayıftır. Fakat Türk sosyal bilimcilerinin bir kısmı, bu kavrama gereğinden fazla anlam atfetmiş olduklarını söyleyebiliriz. Berkes de Osmanlı toplumuna ilişkin değerlendirmelerinde merkezi bir kavram olarak kullanmıştır. Modern toplum düzenine geçişi *tarihsel bir zorunluluk* olarak niteleyen Berkes, bu iddiasını modern tarih yazımına dayandırmaktaydı. Dolayısıyla tarihin evrimci yasalarına bağlı olarak toplumlar Despotizmden demokrasiye doğru evrilmek gibi bir seyir takip etmektedir. Berkes, temel yaklaşımını sosyal bilimlerin verilerine bağlı olarak belirlediğini ve Osmanlı toplumuna ve değişim süreçlerine açıklamaya yönelik analizlerini de bu çerçevede yaptığını iddia etmiştir. Fakat günümüzde sosyal bilimler ve ortaya koymuş oldukları evrenselci iddiaların, esasında Avrupamerkezci bir tecrübe üzerinden bir dünya tarihi okumasına dayandığı yönünde ciddi eleştiriler ortaya konmuştur. Bu açıdan yorumlandığında Berkes'in yorumlarının Pozitivist, Avrupamerkezci bilim paradigmasına dayalı olarak yapıldığını söyleyebiliriz. Bu tür yaklaşımların bilimsellik değerine yönelik günümüze dek yapılan önemli eleştiriler ve oluşmuş bir literatür mevcuttur.

Kaynaklar

- Berkes, Niyazi, Türk İktisat Tarihi, 2. Cilt, Gerçek Yayınları, 2. Baskı, İstanbul,1975a.
-, Türk Düşününde Batı Sorunu, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1975b.
-, Türk İktisat Tarihi, 1. Cilt, Gerçek Yayınları, 3. Baskı, İstanbul,1976.
-, Batıcılık, Ulusçuluk v e Toplumsal Devrimler 1, Cumhuriyet Gazetesi, Yayınları, İstanbul, 1997.
-, Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları, Adam Yayınları, İstanbul, 1985.
-, Atatürk ve Devrimler, Adam Yayınları, İstanbul, 1993.
- Doğan, Atila, Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.
- Hanioğlu, Şükrü, Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi, Üçdal Yayınları, İstanbul, 1986.
- Kaçmazoğlu, H. Bayram, Türk Sosyolojisinde Temalar 2-Kuram Uygulama Sosyalizm, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2012.
- Kayalı, Kurtuluş, Türk Düşünce Dünyasında Yol İzleri, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Özlem, Doğan, Siyaset, Bilim ve Tarih Bilinci, İnkılap Yayınları, İstanbul, 1999.
- Yıldırım, Hayali Modernlik -Türk Modernliğinin İcadı-, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2012.